

- Voitovych, L., 2006. *Kniazha doba: Portrety elity*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiyi.
- Volodihin, D., 2013. *Rjurikovichi*. Moskva: Molodaja gvardija.
- Lickjevich, A., 2013. Kompleks zvjestak «Ljetapisca vJalikh knJazjem litovskih» pra nobilJa Vajdylu: da prabljemy vjeragodnasci i kantektstu. *Studia Historica Europae Orientalis = Issledovanija po istorii Vostochnoj Evropy*, 6, s. 138–162.
- Mytsko, I., 2009. *Pravovi pidstavy volodinnia kniazem Liubartom spadshchynoiu Romanovychiv*. Staryi Lutsk, 5, s. 34–40.
- Morozova, L., 2002. *Zatvornicy. Mif o velikih knjaginjah*. Moskva: AST-PRESS KNIGA.
- Petrauskas, R., 2012. Pravjashhij rod i znat': k voprosu o predposylkah formirovanija Litovskogo gosudarstva. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, [online] 1, s. 95–116. Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/z8ayavp>. [Data obrashhenija 26 serpnja 2016]
- Polehov, S., 2014. Braki knjazja Svidrigajla Ol'gerdovicha. Po ljubvi, v# pravdu, bezo vsjake hitrosti. *Druz'ja i kollegi k 80-letiju V. A. Kuchkina*, s. 235–268.
- Pchelov, E., 2003. *Rjurikovichi. Istorija dinastii*. Moskva: Olma-Press.
- Khronika Bykhovtsia*, 1980, [online] Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov03.htm>. [Data zvernennia 16 serpnia 2016]
- Jengel'mejer, A., 2012. *Po russkomu i skandinavskomu Severu. Putevye vospominanija*. Moskva: Kniga po Trebovaniju.
- Osiński, K., 2013. Pozycja Julianny Twerskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1377–1382. Próba charakterystyki problemu. *Przegląd Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny*, 1, s. 80–87.
- Rudzki, E., 1985. *Polskie królowe. Żony Piastów i Jagiellonów*, [online] Available at: <http://tinyurl.com/hxyk7us>. [Data zvernennia 3 veresnia 2016]
- Tegowski, J., 2011. Kilka słów o małżeństwach wielkiego księcia litewskiego Olgerda Giedyminowica. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zbirnyk naukovykh prats, 20, s. 646–654.

УДК [271.2-05:17]:94(477.4)«18»

Ю. В. Хитровська

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Iu. Khytrovska

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

*The Legal State and Public Morale of the Orthodox Clergy
of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th Century*

Спираючись на архівні документи й матеріали та спеціальну наукову літературу, автор статті аналізує правове становище та морально-етич-

ний стан православних церковно- та священнослужителів «Південно-Західного краю» в другій половині XIX ст.

Ключові слова: православне духовенство, Правобережна Україна, російська влада, правовий статус, моральний рівень.

Based on the archival materials and documents, and special scientific literature, the article analyses the legal status and public morale of the Orthodox clergy of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century.

Keywords: Orthodox clergy, of the Right-bank Ukraine, Russian power, legal status, public moral.

Мета статті — визначити правове становище та рівень моралі православного кліру Правобережної України в другій половині XIX ст. Для дослідження автор опрацював і залучив низку архівних документів і матеріалів, а також ґрунтовні наукові розвідки, зокрема монографії М. Грушевського, О. Карташова, а також праці «Вольнь (исторические судьбы Юго-Западного края)» та «Історія релігії в Україні».

Самодержавство політично «приручувало» Російську православну церкву протягом усього XVIII й першої половини XIX ст. не лише брутальним насиллям, а й задобрюванням духовенства цієї конфесії різноманітними привілеями та нагородами, які служителі культу залюбки приймали. Подібна політика щодо РПЦ велася й у другій половині XIX ст. Так, після поразки польського повстання проти царизму 1863–1864 рр. матеріальне становище православного духовенства відчутно поліпшилося. Зокрема, указом від 10 грудня 1865 р. російський уряд надав клірові панівного віросповідання особливі пільги щодо придбання землі (Вольнь, 1888). До того ж у 1860-х рр. пенсійний капітал РПЦ (близько 6 млн. руб.) було передано до Державної скарбниці, тобто духовенство цієї конфесії практично перейшло на державне пенсійне забезпечення. Щоправда, з 1866 р. із жалування духовних осіб відраховували 2% до пенсійного фонду. Розміри пенсій було збільшено 1866 р. та 1878 р., причому не лише священнослужителям — із 1876 р. пенсіями забезпечувались і протодіякони, а з 1880 р. — й діякони. Збільшення пенсій стосувалося також родин духовних осіб, які втратили годувальника (Карташев А., 2005).

Варто зауважити, що матеріальне забезпечення кліру в Україні було значно вищим, аніж у середньому по Росії. Так, окрім причтової землі, яку здавали в оренду, різноманітних зборів та пожертв, парафії, як правило, мали ще й третє джерело доходу — три чверті їх утримувалися з державної скарбниці. Зокрема, в найкращих українських парафіях православні священнослужителі одержували від 1200 до 2000 руб. за рік, діякони — від 700 до 1000,

а псаломники — від 300 до 700. Щодо прибутків єпископів, то вони досягали 10 і навіть більше тисяч рублів щорічно. Річний прибуток Київського митрополита, найбагатшого ієрарха в імперії, перевищував 52 тис. руб. Навіть Московський митрополит отримував щорічно лише 35 тис. руб. Усе це засвідчувало значну нерівномірність прибутків православного кліру, що ускладнювало й без того напружену внутрішньоцерковну соціальну ситуацію (Вольнь, 1888; Історія релігії в Україні, 1999).

До того ж застаріле церковне право перешкоджало священикам виконувати пастирські обов'язки й відверто обмежувало особисте життя духовних осіб. Так, священнослужитель міг виголошувати проповідь лише після того, як вона пройшла ретельну цензуру. Йому заборонялося відвідувати такі публічні місця, як театр або парк відпочинку. Перебуваючи на курорті, православний пастир мав відразу стати на тимчасовий облік у благочинного, після чого потрапляв під пильний нагляд. Священнослужителю категорично заборонялося курити на людях, а після другого попередження, пов'язаного з уживанням алкогольних напоїв, його могли позбавити сану. Нерідко під суворим контролем опинялись і дружини православних пастирів, що ще більше принижувало їхню гідність (Історія релігії в Україні, 1999). Для кліру та його родин обер-прокурор Найсвятішого Синоду затверджував правила носіння одягу й навіть зачіски. Так, для причетників передбачалося «бороду не голити й волосся не стригти, а зачісувати його гладенько та зав'язувати, а розплітати виключно під час священнослужіння... Верхній одяг мати подібний до священнослужителів, темних кольорів, підперезуватися кушаком чи поясом такої ж кольорової гами, нижню білизну носити коротку, щоб вона не виступала за підрясник, ходити в чоботах, на голові носити круглу шапку чи капелюха...» (ІР НБУВ, ф. XIII, спр. 387).

Варто зауважити, що попри всі ці обмеження, рівень моралі церковно-та священнослужителів у цей історичний період був далеко не на висоті. В консисторії кожної єпархії щорічно надходило до 300 справ, які засвідчували існування серйозних проблем. Серед найпоширеніших можна відзначити звинувачення у взаємних образах, у вимаганні, хабарництві, а також у перелюбстві та нетверезому способі життя. Так, селяни с. Косинове Новоград-Волинського повіту Волинської губ. скаржилися на свого священика за те, що він привласнив церковні гроші, вимагав непомірної плати за треби, бив селян, мав інтимні стосунки з дружиною одного з місцевих жителів (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 17, спр. 724). Священнослужитель с. Шиманівки Гайсинського повіту Нестеровський вимагав гроші з селян за обряди (Держархів Хмельницької обл, оп. 2, спр. 176). Те саме стосувалось і священика з с. Косанове Гайсинського повіту Билинського (Держархів Хмельницької обл., оп. 2, спр. 177). Про жорстоке ставлення служителів культу до се-

лян свідчить справа щодо того, як священник Вержибський із с. Берестя Гайсинського повіту побив селянина Семичановського (Держархів Хмельницької обл., оп. 2, спр. 164), а також справа про побої селянинові с. Кадієвець Кам'янецького повіту Іванові Калитці, яких завдав священник Коропчинський (Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 2, спр. 166). Траплялись і взагалі приголомшливі випадки морального падіння православних кліриків. Зокрема, в листопаді 1863 р. дяк с. Коростятин Рівненського повіту тієї самої губернії звалтував 12-річну дівчину (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 16, спр. 501). А в березні 1864 р. дяк с. Микуличі Володимиро-Волинського повіту зробив те саме з місцевою селянкою (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 17, спр. 270). Селянку с. Савчинець Ямпільського повіту Подільської губ. 1867 р. звалтував місцевий паламар Лука Крицький (Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 2, спр. 179), а мешканка м. Легичева тієї самої губернії звернулася до суду з позовом на священника Левицького щодо виплати їй грошей на утримання народженої від нього дитини (Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 2, спр. 182). Влітку 1861 р. священник с. Лобачівка Дубнівського повіту Волинської губ. завдав тяжких тілесних ушкоджень вагітній селянці, що викликало передчасні пологи і смерть жінки разом із народженою дитиною (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 16, спр. 210). Також 1864 р. трагічно закінчилися побої міщанки м. Овруч, яких завдав місцевий пастир (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 17, спр. 1123). Архів Волинської духовної консисторії (Держархів Житомирської обл.) містить низку документів, які засвідчують інтимні стосунки представників православного духовенства з повіями. Так, священник с. Рокитно Овруцького повіту Волинської губ. часто дозволяв собі відвідувати будинки розпусти, за що й був покараний 1885 р. епитимією з проходженням її у Володимиро-Волинському монастирі (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 23, спр. 315). А 1861 р. священнослужитель соборної церкви м. Старокостянтинів унаслідок такої аморальної поведінки навіть захворів на венеричну хворобу (Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 16, спр. 484).

Варто згадати й про моральне падіння значної частини семінаристів, яке красномовно змалював, зокрема, протоієрей М. Чуков: «У семінаріях багато вихованців дуже швидко починали вживати алкоголь та палити... Нерідко вночі вони "мандрували" з бурс на околиці міста, щоб відвідати різноманітні кубла розпусти. Цинізм був настільки поширений серед семінаристів, що не лише вживання ненормативної лексики вважалося серед них абсолютно природним явищем, вони зовсім не соромилися детально описувати всі свої нічні походеньки та пригоди...». Зауважимо, що полюбляли випити не лише вихованці семінарій, а й викладачі та професори духовних академій. Навіть професор В. Ключевський, як згадував митрополит Євлогій, під час приїзду

на лекції до Московської духовної академії «подали від суворой, похилого віку дружини нерідко спокушався Бахусом...» (Филиппов Ю., ел. ресурс).

Про надзвичайно низький моральний рівень православного кліру йдеться також у звіті про стан Подільської єпархії за 1909 р.: «У сучасному духовенстві дуже мало залишилося чистого й піднесеного ідеалізму, безумовної вірності своєму пастирському служінню... Немало з його представників не цурається модних покроїв в одязі, носіння модних головних уборів, дозволяє собі підрізати волосся не лише на бороді, а й на голові, завивати його, вплітати в нього кольорові стрічки, часто духовні особи не вільні від тютюнопаління, світського проведення вільного часу, зокрема, гри у карти й т. п. Особливо помітно все це у нових, молодих поколіннях священно- та церковнослужителів» (РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349).

Аналізуючи архівні документи, можна зробити висновок, що справ, котрі свідчать про низький моральний рівень римо-католицького духовенства, в зазначений період набагато менше, ніж про їхніх православних колег. Так, у Ф. 685 (Подільська римо-католицька духовна консисторія) знайдено поодинокі справи, в яких ксьондзів звинувачували в пияцтві (Держархів Хмельницької обл., ф. 685, оп. 2, спр. 314; Держархів Хмельницької обл., ф. 685, оп. 2, спр. 216), жорстокому поводженні з селянами: ксьондз Куявський побив селянина Томашівського (Держархів Хмельницької обл., ф. 685, оп. 2, спр. 680), в інтимних стосунках римо-католицького священнослужителя з дворянкою Павловською (Держархів Хмельницької обл., ф. 685, оп. 2, спр. 1062).

Православне духовенство, як правило, запобігало прихильності панів, поліційних урядовців, крамарів, а на простий народ дивилось як на «мужиків». Тому й намагалося отримати якнайбільше поборів від церкви та парафії. Селяни, за невеликими винятками, розглядали православний клір як чужий і ворожий собі елемент, котрий має міцні зв'язки з панівними верствами суспільства, прислуговує їм, захищаючи їхні дії авторитетом церкви та віри (Грушевський М., 1962). Ось чому особливо дивує те, що в церковних виданнях з 1860-х рр. констатували, що селянин сприймав священнослужителя не як духовного пастиря, а лише як виконавця треб.

У 1870-х рр. серед православного сільського кліру зростало бажання пожитися за рахунок парафіян. Про це на початку 1880 р. красномовно писав Київському губернаторові мировий посередник 2-ї дільниці Кременецького повіту Волинської губ. М. Орлов: «Сучасне покоління місцевого духовенства прагне не лише комфорту, а шляхетського шику: священники живуть у величезних будинках, побудованих за рахунок парафіян, часто купують коштовні меблі, піаніно; священник та його дружина одягаються у шовки; до їх столу подаються пляшки з іноземними етикетками... При цьому на селян вони дивляться як на бидло. Це неймовірно, але, на жаль, справедливо...» (ЦДІАК

України, ф. 442, оп. 320, спр. 46). Так, 1873 р. про грубість та надмірну жадібність місцевого духовенства інформувало III відділення волинське губернське жандармське управління. У повідомленні йшлося про те, що священники не зупиняються перед підвищенням плати за треби, хоча на них у губернії встановлено чіткі тарифи: за вінчання — 15 руб., за поховання — 10 руб. і т. ін. (Пойда Д., 1960).

Сільське духовенство часто знаходило й інші приводи пограбувати селян. Часом священники від їхнього імені брали на себе роль прохачів перед поміщиками та російськими властями. За ці послуги вони вимагали від селян надмірну плату, причому бувало, що так нічого для них і не робили. Характерним прикладом може вважатися випадок зі священником села Дубові Малеринці Бердичівського повіту Київської губ. Сорчинським, який 1875 р. взяв із селян 125 руб. за те, що пообіцяв посприяти наділенню їх лісом. А з безземельних селян сусіднього села Соколиці взяв 150 руб. за обіцянку сприяти наділенню їх землею. Такі дії священнослужителя видавалися настільки цинічними, що навіть губернські власті охарактеризували його як людину, яка «грубо експлуатує селян, обдирає їх та породжує між ними різні непорозуміння та заворушення» (Держархів Київської обл., ф. 4, оп. 153, спр. 2). Але численні скарги селянства на пастирів зазвичай залишалися без будь-яких наслідків. Так, селяни села Великі Мочулки Гайсинського повіту Подільської губ. у 1875–1876 рр. не раз подавали скарги у різні інстанції на свого священника Неровецького, що дозволяв собі бити їх різками, навіть у церкві, примушував працювати на свою користь, а також не допускав їх до сповіді та причастя. Духовна консисторія визнала винними селян, а не пастиря, і передала справу слідчим органам для притягнення їх до карної відповідальності. Це викликало невдоволення навіть самого Подільського губернатора, який повідомив Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору, що духовна консисторія вирішила справу так, що «обвинувателі стали обвинуваченими» (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 320, спр. 46).

Сільське духовенство не лише допомагало російським органам влади придушувати селянські виступи, а й доносило їм про настрої, задуми та дії селян, що також яскраво характеризує моральний рівень православних служителів культу. Зокрема, відомо, що 1877 р. таємне селянське товариство, так зване «Таємна дружина», яке створили народники серед колишніх державних селян Чигиринського повіту Київської губ., було викрито завдяки доносу священнослужителя села Шабельники цієї ж губернії Татарова (Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 193, спр. 461, ч. 2). Священик Липовської церкви того ж Чигиринського повіту Немировський сам подав заяву органам влади, в якій просив нагородити його орденом св. Володимира 4-го ступеня «за

сприяння припиненню хвилювань серед селян Липовської волості» (Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 193, спр.461, ч. 1).

У 1880–1890-х рр. тенденції відчуження між сільським православним духовенством і селянством лише посилилися через низький морально-етичний рівень кліру цієї конфесії. Так, 1890 р. Київський губернатор повідомив, що в селі Бужанка Чигиринського повіту місцевий селянин Г. Даценко запросив на поминальний обід священика Якубовського і запропонував заплатити за його послуги 1 руб. Якубовський образився й почав із Даценком сварку, в яку втрутилась селянка Я. Проценкова, за що пастир хотів її побити (Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 206, спр. 130). У тому самому донесенні Київського губернатора повідомлялося, що священик с. Шабельники Чигиринського повіту Ковалевський, незважаючи на злиденне матеріальне становище селянина М. Святенка, вимагав від нього 2 руб. за похоронну відправу за його сином і до виплати цієї суми відмовлявся ховати померлого. Повідомляючи про подібні факти генерал-губернатору, Київський губернатор змушений був визнати, що такі, далеко непоодинокі, випадки «надзвичайно негативно впливають на авторитет священнослужителів серед селянства...» (Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 206, спр. 130).

Селяни «Південно-Західного краю» виявляли невдоволення парафіяльним духовенством і протягом 1881–1895 рр. Найпоширенішою його формою в цей період було недопущення служителів культу до церкви для відправ шляхом відбирання церковних ключів та закриття дверей храму. Так, 1881 р. селяни с. Кримка Балтського повіту Київської губ. не допустили в церкву парафіяльного священика Смагоржевського, звинувачуючи його не лише у здирництві, але й у розпусті (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 321, спр. 182). 1882 р. селяни с. Лещівка Уманського повіту тієї ж губернії забрали в церковного старости ключі від церкви й не допустили до неї парафіяльного священика Ясирського, якого звинуватили в непомірних хабарях. Прибулого у цій справі протоієрея селяни не пустили до церкви, рішуче вимагаючи віддалити Ясирського з їхньої парафії. Протоієрей змушений був порушити перед Київською консисторією питання про те, щоб вимоги селян с. Лещівка задовольнили (Держархів Київської обл., ф. 442, оп. 153, спр. 2). 1884 р. селяни с. Лозовки Могилівського повіту Подільської губ. так само вчинили щодо парафіяльного священика Ястрембовського. Подільська духовна консисторія змушена була усунути цього пастиря з Лозовської парафії (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 234).

Виступи селян проти духовенства іноді виявлялися в тому, що вони рішуче відмовлялися приймати до парафії переміщених з інших парафій священиків, які скомпрометували себе низьким моральним рівнем. Зокрема, з донесення Київського митрополита генерал-губернатору від 22 березня 1892 р.

видно, що коли в с. Поличинці Бердичівського повіту прибув благочинний, щоб здати церкву новопризначеному священику Антиповичу й запросив туди 12 парафіян для проголошення указу консисторії, до церкви увірвалося 150 місцевих жителів, які висловили рішучий протест проти такого рішення. Своє невдоволення селяни мотивували тим, що Антипович має негативну репутацію й що він уже встиг назвати їх «негідниками». Незважаючи на численні протести, цей священнослужитель усе-таки посів названу парафію (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 690, спр. 92).

Зафіксовано також, що селяни, обурені хабарництвом сільського кліру, відбирали церковні гроші й витрачали їх на загальні потреби. Подібний випадок, зокрема, стався 1892 р. в с. Питальники Канівського повіту Київської губ. Після обідні, яку відслужив священик Бутовський, коли рахували церковні гроші, до храму ввірвалося 100 місцевих мешканців на чолі з сільським старостою Бойком, які забрали гроші й розплатилися ними з церковним сторожем за службу. Хоча Бойка й відсторонили від займаної посади й узяли під арешт, забрані кошти так і не вдалося повернути (Держархів Київської обл., ф. 2, спр. 208, спр. 226).

Траплялися й випадки, коли селяни фізично розправлялися зі служителями культу, іноді завдаючи їм серйозних фізичних ушкоджень. Так, 1882 р. ватага селян с. Потіївка Васильківського повіту Київської губ. побила пастиря Павловського за надмірні побори, після чого вивела його, напівроздягнутого, з будинку і «довго тримала на морозі» (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 322, спр. 134). 1889 р. селяни с. Дешки Канівського повіту тієї ж губернії ще жорстокіше розправилися зі своїм священиком. Вночі селянська ватага через вікно вдерлася в його будинок і, витягнувши батюшку за волосся на двір, насипала йому повний рот піску й, зав'язавши на його голові сорочку, жорстоко побила. Розслідування цієї справи показало, що метою нападу селян було не пограбування священнослужителя, адже в його будинку нічого не зникло, а бахання помститися за кривди (Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 205, спр. 289; Киянин, 1889).

Отож, на останньому етапі імперської доби православне духовенство у Російській імперії, зокрема й у Правобережній Україні, остаточно перетворилося на замкнену самообмежену касту. Цьому сприяла та церковна політика, яку втілювало російське самодержавство. Вона полягала як у жорсткому політичному «прирученні» РПЦ, так і в задобрюванні кліру цієї конфесії різноманітними привілеями та нагородами, особливо після придушення польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. Таку ситуацію суспільство сприймало як союз церкви та держави, тобто як показник реакційності й антинародності панівного в імперії віросповідання. Це позбавляло РПЦ надії на суспільну підтримку під час протидії адміністративному

апарату й змушувало спиратися на нього як на єдину надію, незважаючи на існування достатньо принизливих для її церковно- та священнослужителів і членів їхніх родин норм щодо регламентації особистого життя. Проте існування подібних норм абсолютно не убезпечило духовенство від взаємних образ, вимагань, хабарництва, а також перелюбства та пияцтва. В консисторії кожної єпархії щорічно надходило до 300 справ, які засвідчували існування названих проблем. Таким чином, духовенство панівного віросповідання переважно демонструвало далеко не бездоганну мораль, що негативно позначилося на відносинах між ним та його парафіянами в окреслений період.

Вольнь (исторические судьбы Юго-Западного края), 1888. СПб.: Общественная польза.

Грушевський, М., 1962, *3 історії релігійної думки на Україні*. Вінніпег; Мюнхен; Детройт.

Держархів Київської обл.: ф. 4, оп. 153, спр. 2, арк. 7 зв.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 193, спр. 461(ч. 2), арк. 4.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 193, спр. 461 (ч. 1), арк. 195.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 206, спр. 130, арк. 2.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 206, спр. 130, арк. 3.

Держархів Київської обл.: ф. 4, оп. 153, спр. 2, арк. 44.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 208, спр. 226, арк. 1–4.

Держархів Київської обл.: ф. 2, оп. 205, спр. 289, арк. 2; Киянин, 1889. № 112.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 17, спр. 724, арк. 13–14.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 16, спр. 501, арк. 1–2.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 17, спр. 270, 129 арк.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 16, спр. 210, арк. 4.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 17, спр. 1123, 3 арк.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 23, спр. 315, 59 арк.

Держархів Житомирської обл.: ф. 1, оп. 16, спр. 484, 130 арк.

Держархів Хмельницької обл.: ф. 315, оп. 2, спр. 179, 22 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 315, оп. 2, спр. 182, 62 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 315, оп. 2, спр. 166, 27 арк.

Держархів Хмельницької: оп. 2, спр. 176, 57 арк.

Держархів Хмельницької: оп. 2, спр. 177, 95 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 685, оп. 2, спр. 314, 140 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 685, оп. 2, спр. 216, 38 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 685, оп. 2, спр. 680, 92 арк.

Держархів Хмельницької: ф. 685, оп. 2, спр. 1062, 82 арк.

Держархів Хмельницької: оп. 2, спр. 164, 8 арк.

ІР НБУВ: ф. XIII, спр. 387, арк. 2

Історія релігії в Україні, 1999. К.: Знання.

Карташев, А., 2005, *Очерки по истории русской церкви*. М.: ЭКСМО-Пресс.

Пойда, Д., 1960, *Крест'янське движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)* Днепропетровск: Облвидав.

РГИА: ф. 796, оп. 442, д.2349, л.31об.

ЦДАК України: ф. 442, оп. 320, спр. 46, арк. 19–20.

- ЦДІАК України: ф. 442, оп. 320, спр. 46, арк. 54.
 ЦДІАК України: ф. 442, оп. 321, спр. 182, арк. 8.
 ЦДІАК України: ф. 442, оп. 614, спр. 234, арк. 4.
 ЦДІАК України: ф. 442, оп. 690, спр. 92, арк. 1зв.
 ЦДІАК України: ф. 442, оп. 322, спр. 134, арк. 1зв.
 Филиппов, Ю., *Студенты духовных школ в либерально-демократическом движении (80–90-х годов XIX века)* [online]. Режим доступа: <http://tinyurl.com/zd94kdq>

Volyn' (istoricheskie sud'by Jugo-Zapadnogo kraja), 1888. SPb.: Obshhestvennaja pol'za.

Hrushevskiy, M., 1962, *Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini*. Vinnipeh; Miunhen; Detroit.

- Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 4, op. 153, spr. 2, ark. 7 zv.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 193, spr. 461(ch. 2), ark. 4.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 193, spr. 461 (ch. 1), ark. 195.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 206, spr. 130, ark. 2.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 206, spr. 130, ark. 3.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 4, op. 153, spr. 2, ark. 44.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 208, spr. 226, ark. 1–4.
 Derzharkhiv Kyivskoi obl.: f. 2, op. 205, spr. 289, ark. 2; Kyiany, 1889. № 112.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 17, spr. 724, ark. 13–14.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 16, spr. 501, ark. 1–2.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 17, spr. 270, 129 ark.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 16, spr. 210, ark. 4.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 17, spr. 1123, 3 ark.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 23, spr. 315, 59 ark.
 Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.: f. 1, op. 16, spr. 484, 130 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi obl.: f. 315, op. 2, spr. 179, 22 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 315, op. 2, spr. 182, 62 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 315, op. 2, spr. 166, 27 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: op. 2, spr. 176, 57 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: op. 2, spr. 177, 95 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 685, op. 2, spr. 314, 140 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 685, op. 2, spr. 216, 38 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 685, op. 2, spr. 680, 92 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: f. 685, op. 2, spr. 1062, 82 ark.
 Derzharkhiv Khmelnytskoi: op. 2, spr. 164, 8 ark.
 IR NBUV: f. KhIII, spr. 387, ark.2
Istoriia relihii v Ukraini, 1999. K.: Znannia.
 Kartashev, A., 2005, *Ocherki po istorii russkoj cerkvi*. M.: JeKSMO-Press.
 Pojda, D., 1960, *Krest'janskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformennyj period (1866–1900 gg.)* Dnepropetrovsk: Oblvidav.
 RGIA: f. 796, op. 442, d.2349, l.31ob.
 TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 320, spr. 46, ark. 19–20.
 TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 320, spr. 46, ark. 54.
 TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 321, spr. 182, ark. 8.
 TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 614, spr. 234, ark. 4.
 TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 690, spr. 92, ark. 1zv.

TsDIAK Ukrainy: f. 442, op. 322, spr. 134, ark. 1zv.

Filippov, Ju., *Studenty duhovnyh shkol v liberal'no-demokraticheskom dvizhenii (80–90-h godov XIX veka)* [online]. Rezhim dostupa: <http://tinyurl.com/zd94kdq>

УДК 001(091)(075.8)+62(091)(075.8)

І. К. Лебедєв

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»*

І. М. Лебедєва

Київський національний лінгвістичний університет

I. Lebedev

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

I. Lebedeva

Kyiv national linguistic University

**ВПЛИВ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА РОЗВИТОК
ТУРИЗМУ В XIX — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.**

***The Impact of the Industrial Revolution on the Development
of Tourism in 19th — the First Half of 20th Ct.***

У статті розглядається вплив промислової революції на такий аспект життя суспільства, як подорожі.

Ключові слова: промислова революція, туризм, паровий двигун, транспорт.

The impact of the industrial revolution on such aspect of the society, as trips is examined in the article. Based on factual material the authors conclude that the origin of organized tourism as a separate field was possible with a combination of several factors. The creation of the steam engine and the occurrence on its base the new means of transport, the emergence of internal combustion engines, expansion of the aviation and maritime passenger traffic capabilities, new construction technology of ways made travelling fast and comfortable. Another factor became the urbanization processes, which led to the mobility of society.

Keywords: industrial revolution, tourism, steam engine, transport.

Промислова революція — перехід від ручної праці до машинної — докорінно змінила життя людства. Внаслідок масового використання машин у виробництві розвиток техніки став невід’ємною складовою не лише економіч-